

Türk Dillerinde Odaksıl Şimdiki Zaman İşaretleyicisi ve Kıbrıs Türkçesinde Eksikliği

Lars Johanson*

Özet: Türkçenin eski dönemlerinde geniş zaman ekleri odaksıl şimdiki zamanı da gösteriyordu. Türk dilleri çoğu zamanla odaksıl şimdiki zaman biçimleri geliştirmiştir. Kıbrıs'ta konuşulan Türkçe şimdiki zaman yenilenmesinin gerçekleşmediği az sayıda varyanttan biridir. Bunun en önemli nedeni, Türkiye Türkçesindeki *-(I)yor* tipinin, adaya Türk göçlerinin olduğu dönemden sonra ortaya çıkmış olmasıdır. Söz konusu biçimin Standart Osmanlıcada 18. yüzyıla kadar yaygınlaşmamış olması da bunu gösterir. Buna karşılık bazı Türkçe varyantlarda görülen şimdiki zaman işaretleyicisi *{-(y)lr}*'in, zarfiiil + *yüri-r* biçiminden geliştiği düşünülür. Bu, büyük bir ihtimalle yanlıştır. Yazıda Türk dillerinde odaksıl şimdiki zaman işaretleyicileri ve Kıbrıs Türkçesinde bu işaretleyicinin neden eksik olduğu kısaca ele alınmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Türkçe, şimdiki zaman, şimdiki zaman yenilenmesi, Kıbrıs, Kıbrıs ağızları

Konu

Aşağıdaki kısa notlar Türk dillerinde, özellikle Oğuz varyantında odaksıl şimdiki zaman işaretleyicilerinin gelişmesi ve Kıbrıs Türkçesinde eksikliğiyle ilgilidir.

Eski ve Yeni Şimdiki Zaman İşaretleyicileri

Tarihi Türk dilleri geniş zaman olarak bilinen, *at-ar* örneğindeki türden şimdiki zamana sahiptir. Bu, konuşma anında sürmekte olan oluşları göstermek için odaksıl “atıyor/atmakta” manasıyla kullanılabilceği gibi daha genel, odaksıl olmayan bir anlamla da kullanılabilir, örn. *atar*, “atma alışkanlığı vardır, atacak” vb. Tarihi Türk dillerinde “atıyor/atmakta” anlamında odaksıl şimdiki zamanı ifade etmek için ayrı bir biçim yoktur.

Ne var ki daha sonra odaksıl şimdiki zaman biçimleri ortaya çıkmıştır. Bunlar, ek olmadıkları halde Batı dillerindeki ön ekler gibi davranan, eylemsel dönüştürmeleri ifade eden ve bu nedenle ekleşik fiil olarak (postverb) adlandırabileceğimiz yapılardan gelişmiştir ve *tur-* “dur-”, *at-a tur-ur* ‘sürekli at-ar’ vb. örneğindeki gibi bir zarfiiil ekiyle bir yardımcı fiilden oluşurlar. Türk dillerinin çoğu, *turur* ‘durur’ gibi ekleşik fiil + geniş zaman ekinin birleşmesine

* Johannes Gutenberg Üniversitesi, Türkoloji Bölümü / MAINZ - ALMANYA
johanson@uni-mainz.de

dayanan odaksıl biçimlere sahiptir, örn. *at-a turur* ‘atıyor/atmakta’. Bunlar, Nogayca *at-a-dı* örneğindeki türden biçimlere gelişebilir.

Eski biçim *at-ar* odaksıl kullanımını yitirmiş ve ‘atacak, ‘atma eğiliminde’, ‘atma ihtimali var’ gibi kip anlamları gösterir duruma gelmiştir. Bu biçim sıkça ‘gelecek zaman’ gibi de kullanılmaktadır.

Sınırlararasılık tipi benzeri şimdiki zaman ekleri ve odaksılığın derecesi için (bk. Johanson 1994 ve 2000b).

Odaksıl Şimdiki Zamanın Eksikliği

Az sayıda Türkçe varyantta, bu tür bir şimdiki zaman yenilenmesi gerçekleşmemiştir. En iyi bilinen örnek, konuşurları yenilenmenin genelleşmesinden önce Türk dilli kitleden kopan Yakutçadır. Şimdiki zaman yenilenmesi Türkiye Türkçesinin bazı varyantlarında, özellikle Kıbrıs Türkçesinde de gerçekleşmemiştir.

Şimdiki zaman eki yenilenmesini gerçekleştirmiş olan Standart Türkiye Türkçesi, *at-ar* örneğinde olduğu gibi odaksıl olmayan bir biçime ve *at-ıyor* örneğinde olduğu gibi {-I}yor} şeklinde daha odaksıl bir biçime sahiptir. Sonuncusu bir ekleşik fiilden, ünlüyle biten sınırlararasılık anlamlı bir zarffiil eki ve *yor-r* biçiminde geniş zamanla çekimlenmiş bir yardımcı fiil *yor-*’dan gelişmiştir. Bu aslında İngilizce *progressive* gibi odaksılığı yüksek bir tip iken daha sonra genel bir şimdiki zaman biçimine gelişmiştir. Bunun sonucunda eski şimdiki zaman *at-ar* kip alanına itilmiştir. Köken olarak yüksek odaksıl {-I}yor} kullanım alanını genişletmiş, böylece biçimsel olarak geniş zamanın ifade ettiği kip alanlarını da kapsar hale gelmiştir. {-I}yo}, Batı ve Orta Anadolu’da normal temel şimdiki zaman işaretleyicisidir, örn. *at-ıyo-n* ‘atıyorum’, *at-ıyo-sun* ‘atıyorsun’.

Kıbrıs Türkçesi

Kıbrıs Türkçesi ağızları Anadolu Türkçesinin yerel varyantlarından sıkça ayrılır. Burada şimdiki zaman yenilenmesinin eksikliği veya yeterince gelişmemiş olması ilgi çekici bir gerçektir. Geniş zaman, Türkçenin arkaik dönemlerinde olduğu gibi hala odaksıl şimdiki zamanı da ifade etmektedir. Genel geçer durumlar, meyil, niyet, epistemik olasılık vb. ifade edebilir, ama aynı zamanda sadece yüksek odaklı bir şimdiki zaman yorumunun mümkün olduğu — durumları da gösterebilir, örn. *dur-ur* ‘durmakta’, *çalış-ıl-lar* ‘çalışmaktalar’, *n-ap-ıj?* “Ne yapıyorsun?” (bk. Demir baskıda).

Bu, sık rastlanan bir durum değildir. Sadece Balkan Türkçesi varyantlarında, örneğin Makedonya’nın Gostivar ve Ohrid bölgesinde odaksıl bir şimdiki zaman eksiktir ve onun yerine geniş zaman kullanılır.

Geç bir yenilenme

Bu durumun sebebi nedir? Kıbrıs'a yerleşen Türk dilli gruplar yeni şimdiki zaman ekini neden birlikte getirmemişlerdir? Bu, ancak, söz konusu ağızların Kıbrıs'ta, yeni şimdiki zaman ekinin ortaya çıkmasından önce gelişmiş oldukları anlamına gelir.

Genel olarak Anadolu Türkçesinin bu morfemi oldukça erken bir dönemde, 14. yüzyılın ortalarından itibaren biçimlendirdiği tahmin edilir. Bu muhtemelen yanlıştır. {-(I)yor} biçimine dayanan şimdiki zaman eki, geç bir yeniliktir ve standart Osmanlıcada 18. yüzyıla kadar yaygınlaşmamıştır. Osmanlılar tarafından 16. yüzyılda Kıbrıs'a yerleştirilen Türk dilli gruplar çoğunlukla Adana-Konya-Antalya bölgesinden gelmişlerdir ve {-(I)yor}'a dayanan şimdiki zamana sahip değillerdir.

Erken bir tip

{-(I)yor}'a dayanan bu ek, Doğu Anadolu, Azeri, Güney Oğuzca, Horasan Türkçesi ve Türkmencedeki yaygın tipin özelliklerinden farklı bir kökene sahiptir.

Örnek olarak Azericeye bakalım. Azerice, Türkçe {- (I)yor} ve Türkmence {-yAr:} biçimlerine denk gelen {- (y)Ir} biçiminde bir şimdiki zaman ekine sahiptir, örn. *gorx-ur* = Türkiye Türkçesi *kork-uyor*, *yaz-ır* = Türkiye Türkçesi *yaz-ıyor*, *galx-ır* = Türkiye Türkçesi *kalk-ıyor*, *çix-ır* = Türkiye Türkçesi *çık-ıyor*, *goy-ur* = Türkiye Türkçesi *koy-uyor*, *ol-ur* = Türkiye Türkçesi *ol-uyor*, *kêç-ir* = Türkiye Türkçesi *geç-iyor*, *iste-yir* = Türkiye Türkçesi *ist-iyor*, *oyna-yır* = Türkiye Türkçesi *oyn-uyor*, *parla-yır* = Türkiye Türkçesi *parl-ıyor*.

Olumsuz *-mIr* biçimi de vardır. *Yaz-m-ır*'a karşılık Türkiye Türkçesi *yaz-m-ıyor*, *al-m-ır*'a karşılık Türkiye Türkçesi *al-m-ıyor*, *gör-m-ür*'e karşılık Türkiye Türkçesi *gör-m-üyor*, *bil-m-ir*'e karşılık Türkiye Türkçesi *bil-m-iyor*.

Dar ünlüler (yüksek ünlüler) odaksıl biçimlerde {- (y)Ir} genelleşmiştir. Buna paralel olarak açık ünlülü bir işaretleyici, {- (y)Ar}, odaksıl olmayan şimdiki zaman için geliştirilmiştir. Örnek olarak *gêd-ir*, Türkiye Türkçesi *gid-iyor*'a, *gêd-er* ise Türkiye Türkçesi *gid-er*'e karşılık gelir (Johanson 1989).

Köken

Azericedeki şimdiki zaman işaretleyicisi {- (y)Ir}'ın, zarffiil + *yüri-r* biçiminde, zamanla düzleşme ve büzülmeye uğramış bir tasviri fiile gittiği varsayılır. Bu basmakalıp görüşü kabul etmek güçtür. İşaretleyici daha büyük bir ihtimalle zarffiil + *er-ür* (*er-* 'olmak') biçiminde bir tasviri fiile gidiyor olmalıdır, örn. **at-a er-ür* 'atıyor'.

Bu tip, bir zamanlar Türk dünyasının batısında, geniş bir bölgede, çok sayıda Oğuz ve Kıpçak ağzında yaygındı. Doğu Anadolu, Azeri, Balkan, Kırım, Güney Oğuzca bölgesi, Irak vb. ağzlarının bir çoğunda $\{-(i)yir\} \sim \{-(l)yir\} \sim \{-(y)ir\} \sim \{-yi\} \sim \{-y\}$ biçiminde korunmuştur. Kıpçak dilleri de, örneğin Rusya'nın güneyinde ve Volga bölgesindekiler, bunun açık izlerini taşır (bk. Johanson 2000a ve 2004.). Bu biçim, kökeninin 'yürümek' olduğunu gösteren yuvarlak *ü* veya *ö* ünlülü bir biçimin düzleşmesinin sonucu olarak açıklanmıştır. Bu zoraki varsayımı kabul etmek için bir neden görmüyorum.

Gelişmeler

17. yüzyılın sonlarından kalma Orta Azerice transkripsiyonlu metinler, *gueleir* 'geliyor', *doueir* 'duruyor', *saleir* 'salıyor, atıyor', *kesseyrem* 'kesiyorum' şeklinde şimdiki zaman biçimlerine sahiptir (Johanson 1997).

Bir sonraki gelişme, örneğin Kırım Oğuzcası ağzlarında, *al-a-yır* 'alıyor', *dur-a-yır* 'duruyor' örneklerinde olduğu gibi ünlü uyumlarına girmektir. Bir başka gelişme ise $\{-i:r\}$ biçiminde büzülme idi, örn. Erzurum *ali:r*. Standart Azericede şimdiki zaman işaretleyicisi $\{-(y)Ir\}$ biçiminde kısalmış ve ünlü uyumuna sokulmuştur.

Doğu Anadolu ağzlarındaki işaretleyici ise henüz ünlü uyumlarına bağlanmamıştır. Güney Oğuzcadaki bu tip biçim *gel-ir-e*, *gel-ir-i*, *gel-iy*, *gel-ir'i* içine alır. Bunlar genel olarak dar öndamak ünlüsüne sahiptirler, örn. *sat-ir*, *orx-ir*, *gêd-ir*, *bil-ir*. Kaşkaycada şimdiki zaman, normal olarak uyuma girmeyen bir $\{-(y)ir\}$ işaretleyicisiyle kurulur, örn. *gör-ir*, *yu-yir*, *tut-ir*, *yap-ir*.

Türkmence, $\{-yA:r\}$ yardımıyla oluşturulan ve sıkça $\{-yA\}$ biçiminde kısalan bir odaksıl şimdiki zamana sahiptir, örn. *bil-ye:r* 'bilir, biliyor', *oğa-ya:r* 'okur, okuyor', *bar-ya:r* 'gider, gidiyor'.

Horasan Oğuzcası, benzer bir biçime $\{-yAr(r)\}$ 'a sahiptir. Bu tipin $\{-(l)yö:r\}$ 'ün düzleşmiş bir biçimi, iddiaya göre zarffiil ve *yörü-r* fiilinin birleşimi olduğu ileri sürülür. $\{-yA(r)\}$ biçimindeki bu yardımcı fiilin herhangi bir izini bulmak güçtür. İşaretleyici daha çok $\{-(l)yE:r\}$ biçimine gidiyor olmalıdır ve bu nihayetinde zarffiil + *er-ür*'e sahip bir tasviri fiildir.

17. yüzyılda *csaliBiür* 'çalışıyor' benzeri biçimler Osmanlı'nın payitahtı İstanbul'da konuşma dilinde görülmekteydi. Bu, görüldüğü kadarıyla zarffiil + *er-ür* biçimindeki eski tipi temsil eder ve daha yeni bir tip olan $\{-(l)yor\}$ ile ilgisi yoktur.

Nedenler

Baştaki soruya tekrar dönersek: Kıbrıs Türkçesinde şimdiki zaman yenilenmesi niye yoktur veya yeterince gelişmemiştir?

Türkçe konuşan göçmenler odaksız şimdiki zamana sahip olmayan ağızları konuşuyorlardı. Bu grupların geldiği bölgedeki günümüz ağızları, muhtemelen adaya göçlerin olduğu zaman henüz gelişmemiş olan, çok yeni şimdiki zaman biçimlerine sahiptirler. Şimdiki zamanı yenilemek için standart Osmanlıca örneğin ağızlar üzerinde etkisi yoktu. Şimdiki zaman eki hem odaksız hem de odaksız olmayan bir kullanıma sahip olduğu için ilişki dili Yunancanın da burada herhangi bir desteği olmamıştır.

Şu anki durum

Şimdi ne olmaktadır? Kıbrıs ağızları, diğer ağızlardan daha fazla prestije sahiptir ve günlük iletişiminin her alanında kullanılabilen bir standart konuşma dili durumundadır. Ama şimdi, iletişim araçları ve eğitim kurumları yoluyla standart Türkçeden ve yeni göçler yoluyla da anavatandaki ağızlardan etkilanmaktadır (Demir & Johanson 2006). Bunun sonucu olarak bugünkü Kıbrıs Türkçesinde, imkan gibi kiplik nüanslar olmadan, sadece yüksek odaksız bir anlamla kullanılan {-(I)yo} biçimine de rastlanmaktadır, örn. *gid-iyoy* 'gitmektesin'.

Bu biçimler Kıbrıs'ta ne hızla gelişmekte ve ağız biçimlerini kullanım dışına itmektir? Halihazırdaki durumun belgelenme ve betimlenmesi acil bir görevdir. Kıbrıs'ta Türkçe öğretiminin önemli sorunlarını da ilgilendiren çok ilginç bir dilbilimsel soruyla karşı karşıyayız.

Açıklama:

Bu çalışma, daha önce özellikle Alman Araştırma Fonunca desteklenen Özel Araştırma Projesi (Sonderforschungsbereich, SFB) 295 çerçevesinde dile getirilen görüşlerin yeniden gözden geçirilmiş bir biçimdir.

Kaynaklar

- Brendemoen, Bernt (2002). *The Turkish dialects of Trabzon. Their phonology and historical development* 1-2. (Turcologica 50.) Wiesbaden: Harrassowitz.
- Demir, Nurettin (baskıda). "Zum fokalen Präsenz in zyperntürkischen Dialekten". Boeschoten, Hendrik & Julian Rentzsch (Hrsg.). *Sammelband zum Symposium "Die Turkologie in Mainz: Traditionen und Perspektive"* (Mainz, 9.-11. Juni 2006). Wiesbaden: Harrassowitz.
- Demir, Nurettin & Johanson, Lars (2006). "Dialect contacts in Northern Cyprus". *International Journal of the Sociology of Language* 181: 1-9.
- Hazai, György (1973). *Das Osmanisch-Türkische im XVII. Jahrhundert. Untersuchungen an den Transkriptionstexten von Jakab Nagy de Harsány*. Bibliotheca Orientalis Hungarica 18. Budapest: Akadémiai Kiadó.

- Johanson, Lars (1994). "Türkeitürkische Aspektotempora". *Tense systems in European languages*. Eds. R. Thieroff & J. Ballweg. Tübingen. 247-266.
- ____ (1997). "A grammar of the 'lingua turcica agemica'". *Studia Ottomanica. Festgabe für György Hazai zum 65. Geburtstag*. Eds. Kellner-Heinkele, Barbara & Peter Zieme. Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica 47. Wiesbaden: Harrassowitz. 87-101.
- ____ (1989). "Aorist and present tense in West Oghuz Turkic". *Journal of Turkish Studies* 13: 99-105.
- ____ (2000a). "Traces of a Turkic copula verb". *Turkic Languages* 4: 235-238.
- ____ (2000b). "Viewpoint operators in European languages". *Tense and aspect in the languages of Europe*. Ed. Dahl, Östen. Berlin & New York: Mouton de Gruyter. 27-187.
- ____ (2004). "Turkish in Trabzon". *Turkic Languages* 7: 275-296.

Çev. Nurettin Demir

Turkic Focal Present Tense Markers and Their Absence in Cypriot Turkish

Lars Johanson*

Abstract: This study focuses on Turkic focal present markers and the possible reasons for the absence of this marker in Cypriot Turkish. In older Turkic, present markers could also function as focal present markers. Most modern Turkic languages have developed special focal present forms. Cypriot Turkish is one of the few varieties that have not undergone a focal present renewal. The reason is that the *-(I)yor* type in Turkish as spoken in Turkey emerged after the period of Turkish emigration to the island. This is also indicated by the fact that this type did not become widespread in Standard Ottoman until the 18th century. On the other hand, it is generally assumed that the focal present tense marker *-(y)Ir* found in certain variants of Turkish has developed from the converb + *yüri-r*. This is most probably incorrect.

Key Words: Turkish, focal present, focal present tense renewal, Cyprus, Cypriot dialects.

* Johannes Gutenberg University, Department of Turkology / MAINZ - GERMANY
johanson@uni-mainz.de

Указатели собственно-настоящего времени в тюркских языках и его недостаток в киприотском тюркском языке

Ларс Йохансон*

Резюме: В древние времена окончания неопределенного времени в турецком языке исполняли также функции собственно-настоящего времени. Со временем, большая часть тюркских языков разработала их как координационные формы настоящего времени. Тюркский язык на Кипре является одним из малочисленных языков, не подвергшихся этим изменениям. Самая главная причина этого явления состоит в том, что форма *-(I)uog* в турецком языке Турции начала применяться после миграции турков на остров. Отсутствие данного формата в стандартном османском языке до 18 века также подтверждает это. В противовес этому предполагается, что указатели $\{-(y)lr\}$, имеющиеся в некоторых тюркских языках являются производными от деепричастия + *yürü-r*. Но это скорее всего ошибочно. В данной статье обсуждаются указатели собственно-настоящего времени в тюркских языках и возможные причины его отсутствия в киприотском тюркском языке.

Ключевые Слова: турецкий язык, настоящее время, обновление настоящего времени, Кипр, киприотские диалекты.

* Йоханнес Гутенберг Университет, кафедра тюркологии / Майнц - Герман
johanson@uni-mainz.de